

МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

В сучасному світі зростає можливість маніпулювання суспільством в цілому і окремою людиною, зокрема. Інформатизація суспільства відбувається в певному соціальному середовищі. Сьогодні потужність інформаційних потоків не стримується ні моральними, ні культурними межами. Інформація несе в собі як творчу, так і руйнівну силу, але набагато більшою мірою, ніж це було раніше. На людей спрямовується могутній потік інформації, що впливає на суспільну свідомість і відчуття.

Інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розширює негативні можливості. На зміну знанням приходять інформація, а точніше, інформованість; інформація стає все більш специфічною і важкою для розуміння, тому об'єкт або подія, що потрапила у фокус уваги, необхідно вивчати більш ретельно, ніж будь-коли у минулому. Тому питання про те, як інформація впливає на особистість, а особливо – яку небезпеку несе в собі в умовах розвитку інформаційного суспільства, є актуальним.

Останнім часом все більше зростає увага науковців до проблеми інформаційного насильства, впливу засобів масової інформації на особистість, маніпуляції свідомістю людей за допомогою інформації. Ці проблеми піднімали І.Г. Ненов (“Засоби масової інформації України в умовах політичного трансформування суспільства”), О.В. Ваганова (“Роль засобів масової комунікації в процесі глобалізації”), О.В. Германов (“Вплив засобів масової інформації на підсвідомість”).

Новітні технології посилюють небезпеку інформаційного насильства, відбувається експоненціальний розвиток ризику й вразливості нашої цивілізації. Проте, незважаючи на інформаційне домінування, речовинні й енергетичні компоненти насильства зберігаються, вони не зникають. Різниця між інформаційним і фізичним насильством полягає і в енергетичних витратах. Найпоширенішими формами інформаційного насильства є: фізичне (гучна музика, випромінювання); фізіологічне (негативний вплив від поєднання кольорів, 25-й кадр); психологічне (страх, розлади, негативна інформація) [1, 34–46].

Будь-яка людина, якщо вона недостатньо володіє психічними механізмами і закономірностями, не усвідомлює виразно, що саме з нею відбувається в конкретній життєвій ситуації, надзвичайно уразлива для психологічного насильства і психологічної експлуатації. Якщо враховувати реальний рівень психологічної грамотності, захищеності населення України методами психологічного опору маніпулюванню, то стає зрозуміло, що жертвою маніпуляторів може стати практично будь-яка людина. Колишні форми суспільства певною мірою захищали окрему людину від прямого психологічного насильства ззовні, правда, часто за рахунок внутрішньокорпоративної психологічної експлуатації. В сучасному суспільстві, що вимагає від людини самостійності, люди опиняються наодинці з шахраями і насильниками у психологічній сфері. Множинні інформаційні потоки, впливаючи на індивіда, так чи інакше “прописують” його як суб'єкта. А суб'єкт отримання інформації схильний (несвідомо) до символічного насильства.

Говорячи про інформаційне насильство, насамперед, необхідно мати уявлення про те, що взагалі становить собою інформація. Отже, інформація – певна матеріальна або логічна впорядкованість на основі силових (енергетичних і речовинних) чинників, що не зводиться до них [2, 53]. Інформаційний компонент (не речовинний і не енергетичний) міститься в будь-якому насильстві, але з еволюцією суспільства його роль зростає. Інформаційне насильство може бути безпосереднім і опосередкованим, може бути причиною, умовою, метою, мотивом. За своїм онтологічним статусом інформація не

відрізняється від простору, часу, енергії, маси та інших категорій. Водночас поняття інформації істотно ширше кожної з цих філософських категорій. Вона є значущою характеристикою матеріальних та ідеальних об'єктів і їх взаємодій на всіх рівнях організації матерії [3, 37].

Основними властивостями інформації є подвійність, достовірність, повнота, переконливість, цінність, корисність [4, 51]. Розглянемо з соціально-філософських позицій залежність цінності інформації від її впливу на стан, поведінку соціальної системи, на можливості вирішення системою своїх завдань. Найбільший інтерес для нас становить спотворена інформація: видача одиничного за загальне, явища – за сутність, приводу – за причину, можливого – за дійсне, випадкового – за необхідне.

У другій половині ХХ ст. почала переосмислюватися картина світу. Традиційно вона була представлена в матеріалістичних парадигмах такими класичними категоріями, як матерія, рух, простір, час. З відкриттям ролі інформації стало ясно, що дана картина неповна і потребує доповнення, виникли сумніви і щодо пріоритету такої фундаментальної категорії, як матерія. В основі об'єктивної реальності лежить не матерія, а інформація. Матерія (матеріал) існує постільки, поскільки забезпечує життєздатність інформації: інформація – це зміст, а матерія – її форма. З одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних протоколів, а з іншого, – служить основним засобом міжособистісних взаємовідносин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої. Таким чином, інформація одночасно визначає і соціокультурне життя людини, і його матеріальне буття.

У наш час відбувається зміна структури суспільства. Трансформуються соціальні інститути і співтовариства, змінюються структури, що пов'язують ці інститути в єдине ціле. Різні соціально-патологічні, маргінальні і так звані аномічні явища стали реальністю нашого соціального життя. Їх витoki пов'язані не тільки з нелінійністю соціального розвитку, а й з соціокультурною неоднорівністю України. Основні інститути соціалізації – сім'я, школа, трудовий колектив – тривалий час були пов'язані з традиційною патріархальною культурою, яка не була протилежна цінностям модернізації, а поступово адаптувала їх до національного ґрунту.

Видів насильства нітрохи не менше, ніж галузей людської діяльності. Суть насильства полягає в тому, щоб примусити конкретну людину або співтовариство людей до дій, які суперечать їх власним інтересам. Таким чином, приховування від людей інформації про їхні істинні інтереси або свідомо підміна їх на помилкові, шляхом інформаційного “накату”, є найгіршим видом насильства.

Все більш актуальним стає захист від інформації (а не захист інформації). З появою всесвітньої мережі Інтернет будь-який охочий може заявити про себе на весь світ, причому фактично безкоштовно, на відміну від використання традиційних ЗМІ. Цензура в мережі, як така, практично безглузда, оскільки навіть при закритті сайту завжди залишається можливість викласти цю саму інформацію на будь-якому іншому сервері, причому все це анонімно, або практично анонімно. Інтернет – відкрите поле для інформаційного насильства. У людини, яка починає сприймати світ через Інтернет, виникає нова картина світу. В цій ситуації змінюється навіть традиційне уявлення про знакові системи. По-перше, величезний потік інформації перекладає її з дискретного рівня на континуальний, можлива навіть інформація без змісту. По-друге, втрачається можливість версифікувати цю інформацію, визначити, де правда, а де брехня. Відбуваються зміни в мові як основі комунікації, а це, в свою чергу, породжує глобальні трансформації в суспільстві.

За допомогою медіа формується не тільки світогляд, а й дії індивідів. Акцентування уваги на матеріалі в програмах, в яких висвітлюються новини, наприклад, сприяє тому, що засоби масової комунікації не просто повідомляють нам про те, що відбувається, – вони визначають хід наступних подій. Це ненавмисний вплив: засоби масової інформації зовсім не намагаються стимулювати насильство, проте їх всемогутність важко переоцінити.

Масові комунікації на макрорівні мають функції: інформаційну, інтеграційну, соціалізуючу, рекреаційну, мобілізаційну. На мікрорівні – інформаційну, ідентифікаційну, інтеграційну, рекреаційну [5, 15–17]. При цьому можна спостерігати і дисфункціональні прояви масових комунікацій, до яких, наприклад, належить дезінформація, спроби контролю свідомості, інформаційне насильство.

Інформаційне насильство певним чином переплітається з терором; феномен тероризму охопив буквально всю планету. Засоби терористичної діяльності можна поділити на дві великі групи: засоби матеріального впливу (зброя, вибухові й отруйні речовини) і засоби нематеріального впливу (незафіксовані на матеріальних носіях залякування, погрози, попередження про нібито підготовлений теракт). У даний час терористи освоюють інформаційну зброю. Так, сучасні розвинуті суспільства залежні від електронних баз даних, аналізу й передачі інформації. Таким чином, багато життєво важливих секторів відкриті для несанкціонованого впливу, котрий може паралізувати всю країну. Тому зростає тривога з приводу комп'ютерного тероризму. Якщо раніше єдиним видом інформаційної зброї були ЗМІ, то тепер величезну роль відіграє комп'ютерна інформація. Якщо терор за допомогою засобів масової інформації могла здійснювати тільки держава, то вплив через комп'ютерні системи став можливим для окремих осіб.

Існування інформаційного насильства породжує якісно нові етичні проблеми, які повинні визначати принципи поведінки в новій реальності [6, 35–36]. Виникають питання: які повинні бути норми поведінки в умовах абсолютної свободи, яким чином ті або інші способи взаємодії з віртуальною реальністю позначаються на соціальності самої людини тощо.

Серед різноманітних впливів в засобах масової комунікації особливе місце займають ті, що пов'язані із зображенням насильства, насамперед, в програмах телебачення. Ця проблема протягом останніх десятиріч залишається предметом численних досліджень і дискусій. Особливої гостроти проблема набула у зв'язку з питанням про соціальну відповідальність засобів масової інформації. До питань, що постійно обговорюються, належать: чи дійсно функціонування ЗМІ призводить до проявів агресивної поведінки і якщо так, то який механізм реалізації цього феномену; який внесок засобів масової комунікації в реальний рівень насильства в тому або іншому суспільстві; чому засоби масової комунікації більше за інших сприяють прояву агресивних дій або звільненню від агресивності; які особливості впливу інформаційних і художніх матеріалів телебачення, що містять сцени насильства. До теперішнього часу серед дослідників не склалося єдиної точки зору про суть і спрямованість впливу показу телевізійного насильства на прояви насильства в реальності.

Телебачення має здатність ефективніше за інші ЗМІ впливати на свідомість людини. Видовищність і систематичність прив'язує людину до екрану, веде до формування потреби включатись у віртуальну реальність телебачення, яке повсякденно впливає на смаки, коригує моду, формує мову, стиль і лексику. Телебачення конструює світ, який не даний нам в сприйнятті, воно – гіпноз і наркотик, “пожирач часу”. Будучи благом, коли суспільство володіє інформацією, воно перетворюється на зло, коли виходить з-під контролю. В цих умовах інформація стає об'єктом продуктивного впорядкування і регулювання, від результатів якого залежить використання інформації в якості глобального стратегічного ресурсу для виживання суспільства.

Потреба в інформації виступає формою прояву потреби осмислення дійсності, в якій живе людина, потреби оволодіння соціокультурними програмами, виробленими в межах суспільної практики. В умовах, коли реальні форми життєдіяльності людини чужі їй, потреба в осмисленні світу редукується і процес споживання інформації перетворюється на ритуал. Процес споживання інформації залежно від мети може здійснюватися у двох формах — активній і реактивній (пасивній). Якщо споживання інформації виступає як спосіб усвідомленого пошуку інформаційних фрагментів, необхідних для вирішення певного пізнавального, поведінкового або будь-якого іншого завдання, то привласнення суб'єктом деякої нової інформації означає розширення кола його особливостей як реального суб'єкта

діяльності і спілкування [7, 57–59]. Отже, можна сперечатися з приводу того, наскільки насильство на екрані призводить до насильства в житті і що відбувається, коли кількість телевізійних вбивств на годину подвоюється, але одне не викликає сумніву: наші цінності перебувають під величезним впливом того, що ми бачимо на екрані [8, 218–222].

Сучасна людина піддається інформаційному насильству за день сотні раз. Нас умовляють, зазивають, настирливо намагаючись довести, що потрібно одягати, на чому смажити, чим лікувати. Радіо, телебачення, газети, журнали нав'язують своє поняття життя. Звичайно, ці продукти сертифіковані, але небезпечним є не сам продукт, а реклама. Вона створює стереотип мислення. Ми купуємо не якийсь продукт, а шматочок “іншого життя”. Реклама нелогічна, саме ця алогічність і створює маніпулятивний ефект, що загрожує нашому психологічному здоров'ю [9, 143–145].

Інформаційна атака – не просто розширення яких-небудь викриттів, де частка правди перемішана з наклепом. Її основна ознака – вплинути не тільки на свідомість людини, а й на підсвідомість. В результаті інформаційного насильства виникає відчуття внутрішнього дискомфорту. Як наслідок – стрес, психоз, неконтрольовані вчинки. Обивателя чекає подвійний шок: спочатку від передачі, потім – від реакції на неї. У будь-якому випадку його свідомість дестабілізується, він піддався інформаційному насильству.

Для розуміння і передбачення людських вчинків те, що в телевізійній культурі вважається правдою, часто набагато важливіше за реальну правду. Засоби масової інформації стають світською релігією, значною мірою замінюючи загальну історію, національну культуру, друзів – головною силою, що створює наше уявлення про дійсність. Не дивно, що протягом історичного розвитку людина виявлялася все більш залежною від інформації в найрізноманітніших її проявах. Людство зіткнулося з кризою, яку створило: воно тоне в морі інформації. Нові інформаційні структури можуть спонтанно викликати глибокі зміни. Не потрібно йти на жертви або застосовувати силу – за винятком, мабуть, тих випадків, коли хтось свідомо заплутує або спотворює інформацію [10, 593].

Влада здійснюється над внутрішнім світом людей, над їх внутрішньою свободою, яку не могли відняти тоталітарні режими. Якщо в “доінформаційну епоху” влада полягала в тому, щоб примусити людей поводитися тим або іншим чином, то новий тип влади полягає в тому, щоб примусити людей поводитися так, як це необхідно владі. Іншими словами, в інформаційну епоху формується новий тип влади, заснований на маніпуляції свідомістю. Основним інструментом у боротьбі за владу, що ведеться в сучасному світі в культурному полі, – в області людської свідомості, – є ЗМІ.

Маніпуляції суспільною свідомістю торкнулися практично кожного жителя планети. Маніпуляція – це, насамперед, частина технології влади, що в інформаційну епоху замінила такі види влади, як насильство і примус.

Маніпуляція не тільки спонукає людину, що перебуває під таким впливом, робити те, чого бажають інші, – вона примушує її бажати це робити. Однією з основних умов успішної маніпуляції є той факт, що у сучасної людини, в основному, немає ні часу, ні бажання перевіряти правдивість повідомлень, які надходять через канали засобів масової комунікації.

Досліди показали, що брехня в друкованій інформації більш помітна, ніж в радіопередачах, тоді як в телевізійному мовленні вона практично непомітна. Це пояснюється тим арсеналом засобів навіювання, яким володіє сучасне телебачення. Насамперед, йдеться про пасивний характер сприйняття телевізійної інформації, про відсутність діалогічності. В результаті притуплюється критична здатність мислити, інформація сприймається як правдива та об'єктивна. Поєднання тексту і відеозображення забезпечує підвищені можливості для маніпуляції, коли помилковість тексту прикривається правильним зображенням, і навпаки. Також значні можливості для маніпуляції закладені в поведінці диктора.

Зростання потужності інформаційних механізмів сучасного суспільства посилює його залежність саме від цієї складової. Сьогоднішня залежність цивілізації від інформаційної складової зробила цивілізацію набагато більш вразливою, а швидке і широке поширення

інформаційних мереж у багато разів збільшило потужність саме інформаційної зброї [11, 8–18].

Сучасні ЗМІ, як друковані, так і електронні, абсолютно не здатні нести на собі все інформаційне навантаження і, до того ж, не забезпечують життєво важливої культурної різноманітності. Революція в ЗМІ призводить до революції у психіці [12, 614]. В сучасній культурі інформація займає центральне місце, а суспільство поділено на багатих і бідних на інформацію.

Отже, можна визначити такі властивості інформаційного насильства: несиловий (нематеріальний і неенергетичний), ідеальний характер, невідкорення фізичним закономірностям (немає маси, ваги, розміру, температури плавлення); нелінійність, тобто непропорційна залежність причини і наслідків; порушення закону збереження речовини й енергії, можливість зростання інформації; можливість максимальної дальності і швидкості поширення, яка збільшується з розвитком технічних досягнень, хоча межа швидкості інформаційного насильства теж конечна, – це швидкість світла у вакуумі; нелокалізованість у часі (будь-який матеріальний вплив здійснюється в конкретний час, а у інформаційного насильства може бути розмитість у часі) і нелокалізованість у просторі (інформаційний вплив може бути дифузним); пандемія; опосередкований характер і прихованість впливу (хоча деякі форми фізичного впливу теж непомітні, наприклад отрута, інформаційний вплив може бути абсолютно непомітним); віртуальний характер впливу; можливість фокусування; селективність; вразливість, легкість доступу, взлому інформаційних систем.

Ці властивості не існують ізольовано, вони утворюють систему. Речовинні й енергетичні компоненти інформаційних мереж, незважаючи на зростаючу соціальну зумовленість, не зникають.

Отже, *інформаційне насильство* в широкому розумінні – це інформаційний вплив на людину, що призводить до втрати, деформації, обмеження або неможливості здійснення таких людських якостей, які становлять особистість людини, тобто свідомість і самосвідомість, свободу вибору, індивідуальність, систему цінностей, світогляд, систему потреб, інтересів та установок. Або, що точніше, *інформаційне насильство* — це впливи, які здійснюють ЗМІ: маніпулювання особистістю за допомогою інформації про різні сфери соціального життя; масовізація, спрямована на стандартизацію всіх можливих аспектів особистісної життєдіяльності; духовна наркотизація, проведена шляхом тотального введення в комунікативний напрям масової культури; відчуження свідомості особистості й особистостей одна від одної. Ці впливи ЗМК мають на меті духовно придушити особистість, зруйнувавши, деформувавши або знищивши в зародку сутнісні її складові.

Типологізація інформаційного насильства здійснюється залежно від:

– суб'єкта насильства (окремі фізичні особи, хакери, спецслужби, PR-групи, ідеологічні організації, державні органи, виробничі компанії, теле- і радіокомпанії, науковці, системи штучного інтелекту);

– об'єкта насильства (окремі фізичні особи, людство в цілому);

– способів і механізмів здійснення насильства (вербальне, невербальне, аудіовізуальне);

– ступеня прояву насильства: явне і латентне (брехня, приховування інформації, зловживання довірою), пряме і непряме, тобто безпосереднє і опосередковане (радіо в автобусі, на зупинках). Причому типологізація об'єкта і суб'єкта, між якими може відбуватися інверсія, хоча і не повною мірою, є основною.

Основними формами інформаційного насильства є: інформаційний пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси найбільш загальними механізмами інформаційного насильства є: інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне здобуття інформації. Вони пов'язані й взаємодоповнюють один одного.

Особлива небезпека інформаційного насильства полягає в тому, що воно викликає постійний і глибокий емоційний стрес, який виникає через невідповідність збереженої в підсвідомості людини на генетичному рівні родової інформації та інформації поточної, котра нав'язується ззовні через свідомість. Інформаційне насильство існувало завжди, відмінність лише в тому, що в інформаційному суспільстві інформаційна складова має явний, а не латентний характер. В інформаційному суспільстві виникає ціла індустрія інформаційного насильства, виникає відносна самостійність інформаційної складової, навіть без участі людини (дія інформаційних полів один на одного тощо). Інформаційне насильство є складовою частиною будь-якого насильства, існує в живих і неживих системах, має біологічні, фізичні корені. Проте, з іншого боку, відбувається інверсія, оборотність. В інформаційному суспільстві змінюється лише специфіка, способи здійснення інформаційного насильства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алдер Х.* Современные психотехнологии. – СПб., 2000.
2. *Дуцик Діана.* Політична журналістика. – К., 2005.
3. *Шеховцев А.Ю.* Информационная парадигма в структуре современного мышления. – Саратов, 1998.
4. *Москаленко А.* Теорія журналістики. – К., 2002.
5. *Назаров М.М.* Массовая коммуникация в современном мире методология анализа и практика исследования. – М., 2002.
6. *Носов Н.А.* Реальные нереальности // Человек. – 1993.– № 1.
7. *Михайлин І.Л.* Основи журналістики. – К., 2002.
8. *Туроу Л.* Будущее капитализма // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999.
9. *Потятиник Б.В.* Медіа: ключі до розуміння. – Львів, 2004.
10. *Мидоуз Д., Рандерс Й.* За пределами допустимого // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999.
11. *Почепцов Г.Г.* Информационные войны. – М., 2001.
12. *Тоффлер Э.* Третья волна. – М., 1999.